

बचतगटाच्या माध्यमातून महिला सक्षमीकरण

डॉ. संगीता वळसे

गृहअर्थशास्त्र विभाग,

संत भगवान बाबा कला महाविद्यालय, सिंदखेडराजा

प्रस्तावना :-

स्त्री विकासाबाबत जागृत झालेल्या शासनाने २००१ हे वर्ष महिला सक्षमीकरण वर्ष म्हणून जाहीर केले. परंतु खरी स्त्री सक्षमीकरणाची सुरुवात तिच्या आर्थिक सक्षमीकरणापासून घेणे गरजेचे आहे. कारण देशाच्या आर्थिक विकासात स्त्रियांची भूमिका महत्वपूर्ण आहे. आयुष्य उभारणीसाठी राष्ट्राला बळकाडी आणण्यासाठी स्व विकासाची समाजाच्या मुलभूत गरजांच्या पूर्ततेसाठी उद्योजकता महत्वाची आहे. कारण उद्योजकता ही काळाची गरज आहे किंबहुना राष्ट्राच्या खंबीर आधार राष्ट्राची उद्योजकता असते हे समाजाला पटले आहे.

जगात एकुण लोकसंख्येपैकी अंदाजे ५० प्रतिशत महिला आहेत. मात्र स्त्रियांचा रोजगात/ स्वयंरोजगार क्षेत्रातील सहभाग पुरुषाच्या तुलनेत खूप कमी आहे. आंतरराष्ट्रीय मजुर १९८५-१९८६ (I.L.O.) मध्ये प्रसिध्द झालेल्या अहवालात देखील या महत्वपूर्ण बाबींचा उल्लेख करतांना स्पष्ट होते की जागतिक लोकसंख्येत ५० प्रतिशत स्त्रिया आहेत जगातील एकुण कामाच्या तासापैकी दोन तृतीयांश तास महिला काम करतात. जगातिल एकुण उत्पन्नापैकी दहा टक्के (10 %) उत्पन्न त्यांना मिळते. जगातिल एकुण मालमत्तेपैकी त्यांच्या वाटयास एकच टक्का (1 %) येतो. आणि हे केवळ जन्माने महिला आहेत म्हणून या विधानाचा विचार करतांना स्त्रियांच्या परीवर्तन आर्थिक स्वातंत्र्याची बाजू लक्षात घेणे काळाची गरज आहे.

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. शेती हा पुरुषप्रधान व्यवसाय असून ही व्यवसायात महिलांचा सहभाग पुरुषा पेक्षा अधिक दिसून येतो. कारण देशातील आर्थिकदृष्ट्या वृत्तशील महिलापैकी ८४ प्रतिशत महिला या शेती आणि शेती पुरक व्यवसायात गुंतलेल्या आहेत. इतके करूनही त्यांच्या आर्थिक स्थितीमध्ये हवा तसा बदल आढळत नाही.

इतिहास:

बांगलादेशात सुरु झालेल्या या चळवळीला १९९२ मध्ये राष्ट्रीय कृषी व ग्रामिण बँक म्हणजेच नाबार्डने पुढाकार घेऊन स्वयं सहाय्यता बचतगटाची स्थापना करण्याची योजना आखली त्याला महाराष्ट्रात जोरदार प्रतिसाद मिळाला आघाडीला राज्यात एक लाखहून अधिक बचतगटांच्या माध्यमातून सुमारे

२६७ कोटी रु. चा पतपुरवठा सामान्य नागरिकांना करण्यात आला. विविध यंत्रणेद्वारे उभारलेले गट आणि नोंदवल्या न गेलेल्या बचतगटांची संख्या एकत्र केली तर राज्यात सध्या अस्तित्वात असलेल्या बचतगटांची संख्या अडीच लाखपर्यंत आहे. राज्यात नव्हे तर राष्ट्रीय बँकामध्येही आत बचतगट जोडण्याची स्पर्धा सुरु झाली आहे. त्यात स्टेट बँक ऑफ इंडिया अग्रेसर असून त्यांनी ४६ हजार बचतगट स्थापन केले आहे त्या पाठोपाठ बँक ऑफ महाराष्ट्राने २४ हजार बचतगट जोडले आहेत.

आज अखेर देशात २१ लाख ३०,००० बचतगट आहे. आंध्रप्रदेश हे देशातील प्रथम क्रमांकावर असून महाराष्ट्र राज्य देशात सहाव्या क्रमांकावर आहे. म्हणजेच महाराष्ट्राला बरीच प्रगती अद्याप करावयाची आढळते महाराष्ट्रात विदर्भात महाराष्ट्रातील निम्ने बचतगट आहेत. विदर्भात चंद्रपुर जिल्ह्यात सर्वाधिक म्हणजे सुमारे १८ हजार बचतगटांची स्थापना झाल्याचे आढळते. पण आज मात्र अमरावती जिल्हा महाराष्ट्रात प्रथम क्रमांकावर असल्याचे नमुद करण्यात आले आहे. प्रत्येक बचतगटामध्ये १० ते २० या सरासरीने ४ कोटी महिला बचतगट चळवळीमध्ये सक्रिय आहेत गेल्या ९ वर्षात स्टेट बँकेने ६५० शाखामधून ९१४ कोटी रुपयाचे बचतगटांना कर्ज वाटप केल्याचे आढळते.

बचतगट स्थापना परिभाषा व महत्व :-

स्वयं सहाय्यता बचतगटाची मुख्य संकल्पनाच आर्थिक दारिद्र निर्मुलन करणे म्हणजेच महिलामध्ये उद्योजकीय गुणांचा विकास करणे होय. या हेतुने महिलांच्या सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेतील त्यांच्या क्षमतेचा विकास करणे या घटकावर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे. डॉ. शरु रांगणेकर असे म्हणतात की भारतातील प्रत्येक घरातील स्त्री एक उत्कृष्ट मॅनेजर आहे. खरी व्ययस्थापन कौशल्य तिच्याकडूनच शिकवीत बचतगटातील प्रत्येक महिलेकडे अशा प्रकारची कौशल्य आहेत. फक्त त्यांना प्रशिक्षणाचा, मार्गदर्शनाचा आणि कार्यक्षमतेच्या माध्यमातून विकसीत केल्यास त्या जागतिकरणाच्या प्रक्रियेत देखील प्रभावीपणे कार्य करू शकतील.

Pandian and Eswarn (2002) started "The SHGS not only provide credit but also empower women socially and economically" Rao (2002) also stated "women need to be viewed not as beneficiaries but active participant in the process of development and change and SHGS provide the possibility to women.

The self Help Groups (Gurumoorthy 2000) disburses microcredit to the rural women for the purpose of making them enterprising and encouraging them to enter into entrepreneurial activities credit needs of the rural women are fulfilled totally through SHGS.

दिपक अहेरी (२००६) यांच्या मते ज्या समूहामध्ये

समान प्रश्न सारखे आचार-विचार समान मते व परस्पर जवळीक असणारे लोक स्त्री किंवा पुरुष एकत्र येतात व नियमित बचतीच्या माध्यमातून आपल्या छोट्या मोठ्या आर्थिक गरजा भागवून आपला सर्वांगीण विकास साधतात त्यास स्वयं सहाय्यता समूह गट किंवा बचत गट असे म्हणतात.

महिला स्वावलंबनासाठी महिलांना एकत्रीत येवून उद्योग व्यवसायासाठी व आर्थिक भरभराटीसाठी केलेला कायदेशीर प्रयत्न म्हणजे बचतगट होय. (उद्योजकता २००५)

“A self Help Group (SGH) is defined as voluntary group valuing personal interaction and mutual help and all as a means of altering or ameliorating problems perceived as alterable pressing and personal by most of its participants”

वरिल विविध परिभाषेतून स्पष्ट होते की, आर्थिक स्वावलंबनापासून क्षमता वाढीचे प्रयत्न व त्यातून चौफेर विकासाची संघटीत धडपड हे सुत्र असलेल्या बचतगटाचे महत्व आज जगाला कळले आहे. आर्थिक स्वावलंबनातून क्षमता वृद्धी करून त्याद्वारे प्रगती साध्य करणे हा या योजनेचा मुख्य हेतु आहे.

स्वयं सहाय्यता महिला बचत गट व शासकिय योजना :-

राज्य शासनाच्या ग्रामिण विकास विभाग आणि महिला बाल कल्याण विभाग, जिल्हा ग्रामिण यंत्रणा आणि माविमच्या (महिला आर्थिक विकास महामंडळ) मदतीने बचतगटाची उभारणी करत आहे. मागासवर्गीय, इतर मागासवर्गीय अपंगविकास इ. महामंडळाचीही यात सहाभाग आहे.

केंद्र सरकारची सुवर्ण जयंती ग्रामिण स्वयंरोजगार योजना १९९९ मध्ये सुरु झाली. राज्यभरातील दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचा जीवनमान उंचावण हा या योजने मागचा महत्वाचा उद्देश होता. अल्प उत्पन्न गटातील १ लाख ५५ हजार ४९९ बचतगटांचा हा योजनेखाली नोंदणी झाली आहे. त्यातले १५ हजार १९७ गट केवळ महिलांचे आहेत. त्यातल्या २५ हजार ५९८ गटांनी स्वतःचे उद्योगही सुरु केले असून आत्मनिर्भरतेच्या दिशेने पाऊले उचलली आहे. मविम अंतर्गत एका ५३ हजार ४२५ बचतगट तयार झालेत. त्यातील महिलांचे ४३ हजार ५१४ गट असून या आर्थिक वर्षात केंद्र सरकारने १३४ कोटी आणि राज्य शासनाने ४४ कोटी अशी १७८ कोटी रुपयाची तरतुद या योजनेसाठी केली आहे. यातील ६० प्रतिशत अनुदानावर, २० प्रतिशत इन्फ्रास्ट्रक्चर साठी १० प्रतिशत फिरता निधी, १० प्रतिशत प्रशिक्षणावर खर्च होतो. तयार मालाच्या विक्रीसाठीही तालुक्याच्या ठिकाणी व जिल्ह्याच्या ठिकाणी दोन गाले उभारले आहे.

दरवर्षी राज्य व केंद्र शासनामार्फत विविध विभागाच्या सरस मध्ये वस्तुची विक्री केली जाते. अनेक ठिकाणी सरकारी कार्यालयाच्या आवारातील स्टॉल किंवा स्टेशनरी दुकान बचतगटातील महिला चालवतात. शालेय पोषण आहार, शालेय गणवेशाचे जिल्हा परिषदेकडून बचत गटाला काम दिले जाते.

देवस्थानामध्ये ही पूजा साहित्य आणि प्रसाद विक्रीचे स्टॉल बचतगटातील महिला चालवितात. रेशन कार्डचे परवाने देतांना महिला बचतगटांना प्राधान्य देण्यात येते.

सुवर्ण जयंती ग्रामस्वयंरोजगार योजनेच्या माध्यमातून विदर्भात निर्माण झालेल्या स्वयंसहाय्यता बचतगटा विषयी माहिती:-
तक्ता नं. १

जिल्हा	बचतगट संख्या	महिला बचतगट	व्यवसाय सुरु केलेले गट	महिला गट
कुण्डागा	६६८३	३०५१	४८१२	०५४४
अकोल	५४७६	४३११	११०७	०७१५
वाशिम	२९३३	२१४७	२१८०	०६४९
अमरावती	८५१२	६९९७	६९९०	१४३१
यवतमाळ	६४६८	२८६०	३३३२	१५५५
कोण	३४७९	१२७६९	०९५७	०६००
नागपूर	४२२५	३६३८	०८६५	०६६९
भंडारा	४३८५	३८५६	२२७२	०७९५
गोंदिया	५७५५	४५२१	४५००	०९०७
चंद्रपूर	३७६७	३२५६	१२२९	११७१
महाराष्ट्र	३३५९	३०४९	२८३१	०८०८

वरिल तक्त्यातून असे निदर्शनास येते की, सर्वाधिक बचतगट अमरावती मध्ये ८५१२ असून सर्वाधिक महिला बचत गट ही अमरावती मध्ये म्हणजे ६९९७ आहे. पण व्यवसाय सुरु करणा-या गटाच्या बाबतीत ही अमरावती मध्ये ६२९० बचतगट आढळून येतात पण विदर्भातील व्यवसाय सुरु केलेले महिला बचतगटाची सर्वाधिक संख्या यवतमाळ जिल्ह्या मध्ये म्हणजे १५५५ अशी आढळते. या वरून यवतमाळ जिल्ह्यातील बचतगटाची विशेषतः व्यवसायी स्त्री बचतगटाची प्रगती लक्षात येते.

महिमाच्या आकडेवारीत बचतगटातील ६ लाख ६० हजार सदस्यांपैकी ५ लाख पेक्षाही अधिक सदस्य मागासवर्गीय आणि अल्पसंख्यांक आहेत. आर्थिक क्षमता आली की शिक्षण आणि सामाजिक आदर पाटोपाट येतोच. बुलढाणा मध्ये मातंग समाजाच्या बायकांनी झाडू, टोपल्या आणि बांबुचे शोपिसेस तयार करून विकणे सुरु केले सामाजिक उतरंडीच्या खालच्या स्तरामधला जगण्याचा स्तर असा उंचावतांना आढळून येत आहे या शिवाय अनेक बचतगट विविध व्यवसायाच्या माध्यमाने आर्थिक दृष्ट्या सक्षम झाल्याचे उदारणे पहावयास मिळतात. त्यातील काही उदारणाचा या ठिकाणी विचार केल्यास बचतगटाचे प्रभावी महत्व विशद झाल्या शिवाय राहणार नाही.

स्वयं सहाय्यता बचत गटाला आर्थिक विकासातील सहभाग/भुमिका :-

महाराष्ट्रातील विदर्भ विभागात निम्म्यापेक्षा जास्त स्वयं सहाय्यता बचत गटाचा आर्थिक विकासातील सहभाग आढळून येतो.

मुल्यमापन/ निष्कर्ष :-

आत्मविश्वास मिळविण्यासाठी आर्थिक स्वावलंबनाच्या वाटेवरून जाव लागत हे यात ताळागाळातल्या महिलांना दिले ते बचतगटांनी ! ग्रामिण भागात शेती पुरक उद्योग सुरु झाले शेतीत लागणारे खेळत भांडवल हव तेव्हा हाता मिळू लागल. खाजगी सावकराकडून होणारी उसणवारी थांबली. अनेक ठिकाणी बायकांनी सामूहिक शेतीचे प्रयोग केले हाता तोंडाशी जेमतेम गाठ पाडणा-या या स्त्रिया आपल्या बचतीमधून आता विश्वासानु

मिरवतांना दिसतात. अनेक कुटुंब बचतगटाच्या उत्पान्नावर चालतात मुलांची शिक्षण, लग्न, मोठी खरेदी, सण समारंभ, औषध, आहार, उद्योगासाठी गुंतवणुक या साठी स्वतःचे पैसे वापरणारी आत्मविश्वासी स्त्री बचतगटाने निर्माण केल्याचे आढळते. स्वयं सहाय्यता बचतगट ह्या महिला बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांना आज अत्यंत उच्च टप्पा गाठला आहे. या बचतगटाचा फायदा म्हणजे १) सावकाराच्या मदतीशिवाय स्वतःच्या बचतीच्या पैशातून व्यवसाय सुरू करता आले. महिला मध्ये एकी निर्माण होऊन गरजा पूर्ण होऊन विचारांची देवाण घेवाण होऊन संघटनात्मक दृष्टी आली. बचतगटामुळे त्यांच्यामध्ये आत्मविश्वास वाढून स्वतःची जाणीव निर्माण झाली. २) बचतगटामुळे महिलांना जीवन शिकण्याची संघ मिळाली बचतीच्या सवयीमुळे व आपल्या खुप कला गुणांच्या जाणीवेतून नविन उपयुक्त निर्मिती संधी मिळून व्यवहारात व व्यवसायात ज्ञान वाढले. आर्थिकदृष्ट्या सक्षम झाल्याने निर्णयक्षमता वाढली त्याचा दृष्टीकोण मी पासून आम्ही पर्यंत वाढला. पर्याय स्वविकासातून समाजविकासाकडे वाटचाल होवू लागली स्त्री साठी आर्थिक विकासाचे मार्ग व संधी खुली झाली बचतगटांच्या माध्यमातून स्त्रीया बँकेचा व्यवहार आत्मविश्वासाने करू लागल्या औषधा सारख्या बाबींसाठी अर्ज घेण्या-या स्त्रिया बचतगटामुळे स्वयंसिद्ध झाल्या. विविध प्रशिक्षण अनुभव, संघटन, कार्य व विचार शक्तीला चालना मिळून आत्मविश्वास रुढ झाला शासकिय यंत्रणेविषयी आत्मविश्वास वाढून भविष्यात समाज देशासाठी काही तरी करण्याची आवश्यकता व सकारात्मक भूमिका वाढली. जेव्हा एक स्त्री आर्थिक दृष्ट्या सक्षम होते तेव्हा तिच्या घराला पोष्टीक आहार, आरोग्य, शिक्षणाचा संधी, आर्थिक स्वातंत्र्य, सुबकता त्रिभुज, तीचा राहणीमान दर्जा वाढतो, जेव्हा समाजातिल अशा दुर्बल घटक सर्वार्थाने सक्षम होतो तेव्हा ते राष्ट्र भक्कम आर्थिक आणि सामाजिक शक्तिच बनते यात कोणतेच दुमत किंवा शंका नाही.

संदर्भ सुची :-

१. महादेवन, ललीता महिला सशक्तीकरण, राष्ट्रीय कृषी और ग्रामिण विकास बँक मुंबई, (२००१)
२. Ansani & Ahmad Women Entereprane us Problems and Project, Dhillon Blaze Publiction N. Delhi, (1993)
३. Bathiwal Women and Emprove ment Apprpaches and strategies Discovery Publlishing house N. Delhi, (1995)
४. Desai, V Entrepreneurial Development Vol. 1, Himalaya an Publlishing House N. Delhi, (1996)
५. हरकर प्रभाकर उंबरठया बाहेरच पाऊल उद्योजक, दिवाळी अंक २००६, प्रिंटवेल प्रकाशक औरंगाबाद. (२००६)
६. म्हैसकर, गो. ह. हितगुज चैतन्य प्रकाशन, रत्नाकर, कर्मशियल प्रिंटर्स कोल्हापुर, (२००६)
७. सुतार, विद्या महिला सर्वांगिण विकासाचा प्रमुख

आधारस्तंभ योजना एप्रिल २००६ बेलापूर, नवी मुंबई, (२००६)

८. चौधरी, संदीप महिला सशक्तीकरणात शिक्षणाची भूमिका योजना मासिक, बेलापूर नवी मुंबई, (२००६)

9. Usha Devi C, Growth POrofile of Rural and Nutrition Society of India

१०. Kamal Nath, Urban Adolescent Girls, XXXVI Annual meet 5-6 Nov Mysore “ Bridging the Nutrition gap through value addition” – Organized by Food science and Nutrition University of Mysore, Cftri defence food research laboratory Mysore, India, (Page No. 67), 2004

११. Manu and Malaviya Achal, Assessment of Dietary Pattern of Adolescents, Nutrition Society of India, XXXVI Annual meet 5-6 Nov, Mysore “ Bridging the Nutrition gap through value addition” Organized by Food science and Nutrition University of Mysore, Cftri defence food research laboratory Mysore, India, (2004)

१२. P. Meshram, Damayanti K., Growth and Nutrition states of Tribal and non Tribal Adolescents in Madhya Pradesh, Nutrition Society of India, XXXVI Annual meet 5-6 Nov Mysore “ Bridging the Nutrition gap through value addition” – Organized by Food science and Nutrition University of Mysore, Cftri defence food research laboratory Mysore, India (2004)

१३. Dhore K. & Sabiha Vali, Effect of social Economic Factors in Prevalence of Acemia in Adolescent girl from Akola City, On the occasion of 16th World Foot Day” A National symposium on The Right of Food Clothing an Shelter. Step Towards Helthy Nation organized by the Servadal Mahila Mahavidyalaya and Research Academ, Nagpur (2007) (Page No. 3)

१४. Sangole and Chaore, Assessment of Nutrition status of students (15-19 years) from muktabai Government girls Hostel, Nagpur, On the occasion of 16th World Foot Day” A National symposium on The Right of Food Clothing an Shelter. Step Towards Helthy Nation organized by the Servadal Mahila Mahavidyalaya and Research Academ, Nagpur. (2007)

१५. Guhapriya Kanna and A Narayanan Nutritional Profile of Adolescent Girls, Thirty Ninth National Conference- Natrition Society of India 15-17 Nov, 2007 National Institute of Natriti on Hyderabad, Andra pradesh, India, (Page No. 54)